Галина ВОВЧЕНКО
(Ужгород)

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ ФЕМІНІТИВІВ ТА РОДОВІ КОРЕЛЯЦІЇ ОСОБОВИХ НАЗВ У ГУЦУЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. У статті на основі лексикографічної праці Ю.О.Піпаша та Б.К.Галаса „Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області)" (Ужгород, 2005) досліджується співвідношення особових назв чоловічої і жіночої статі, особливості творення фемінітивів у гуцульських говірках Рахівщини.
Ключові слова: назва особи, фемінітив, твірна основа, родова кореляція, атрибутивна назва, агентивна назва, формант, спосіб словотвору, омонім.
Summary. In the article based on the lexicographical work of Y.O.Pipash and B.K.Halas "The sources of the glossary of hutsul dialects (the villages of Kosivska Polyana and Rosishka of Rakhiv District, Transcarpatia)" Uzhhorod, 2005 the correlation of the proper male and female names and the peculiarities of the feminitives formations of hutsul dialects of Rakhiv District are investigated.
Key words: name of the person, feminitive, forming basis, gender correlation, attributive name, agentive name, method of word-formation, homonym.

Серед сучасних тенденцій стосовно родової категоризації іменника дослідники відзначають співвідносність назв осіб чоловічої і жіночої статі, що стає найтиповішим і найпродуктивнішим способом творення іменників на позначення осіб. Реалізуючись у суфіксальному різновиді афіксальної деривації, похідні від іменників чоловічого роду назви осіб жіночої статі особливо широко функціонують у розмовному мовленні [16: 91]. Цікавий матеріал, який до того ж часто-густо ще не фіксується словниками, знаходимо в діалектному мовленні.

Фемінітиви, як відомо, складають окрему групу похідних утворень з модифікаційним значенням. Назви осіб жіночої статі та їх словотвірна мотивація здавна привертали увагу дослідників як приклад мовної асиметрії, зокрема морфологічної. М.Брус у статті „Фемінітивний словотвір у працях І.І.Ковалика" узагальнила історію вивчення фемінітивів української мови з ХУІ ст., починаючи від перших друкованих слов'янських граматик до сьогодення [2 :19]. Серед найважливіших набутків з досліджуваної проблеми — праці І.І.Ковалика [8; 9; 10; 11], І.І.Фекети [18], С.П.Семенюк [13; 14], в яких описується словотвір фемінітивів як окрема дериваційна підсистема. Започаткував такий підхід І.І.Ковалик. Учений вважав найменування жінок стосовно назв чоловіків окремими лексемами, а не їх формами, дослідив на слов'янському тлі мотиваційні основи і їх сполучуваність з формантами, переважно суфіксальними, охарактеризував явища морфемного шва [2: 22]. Репертуар фемінітивних афіксів і їх семантику описано в академічній граматиці „Сучасна українська літературна мова: Морфологія" [15]. Зіставним вивченням фемінітивів сучасної української та словацької мов займається Л.Буднікова [3]. Специфіку граматичного роду, співвідношення в його структурі формально-граматичного і семантичного змісту, явища омонімії граматичних форм досліджувала О.К.Безпояско [1].

Предметом нашої уваги стали фемінітиви та родові кореляції назв осіб у гуцульських говірках Закарпаття, зафіксовані у „Матеріалах до словника гуцульських говірок" Ю.О.Піпаша та Б.К.Галаса (Ужгород, 2005). У цій праці, яка гідно продовжує ряд українських словникових видань останнього часу, фіксується матеріал двох говірок (включаючи й тексти) — сіл Косівська Поляна та Росішка Рахівського району Закарпатської області. Мета нашої роботи полягала у висвітленні дериваційних зв'язків фемінітивів з мотивуючими словами, з'ясуванні способів їх творення та формантів, а також ступеня родової кореляції у назвах осіб. Це дозволить уточнити деякі важливі моменти, необхідні для подальших студій закарпатоукраїнських говірок.

Загалом у „Матеріалах..." авторами зафіксовані близько 700 назв осіб за різними ознаками та з певною родовою віднесеністю. Серед них найпотужніший масив складають назви осіб чоловічої статі — це приблизно 480 лексем, які не стали джерелом творення назв осіб жіночої статі у зв'язку з різними обставинами, серед яких визначальну роль відіграли соціальні умови, традиційний розподіл праці, побут і звичаї. Це агентивні та атрибутивні назви, що в сукупності якраз і демонструють мовну асиметрію у вираженні статі, проте і приховують потужні можливості мови для подальшого словотворення, словотвірну потенційність. Наведемо приклади: *жандáр* „жандарм", *екжекýтор* „екзекутор", *журáт* „адвокат, суддя, юрист", *завальóн* „неповоротний чоловік, хлопець; лінюх", *застýпец* „захисник, заступник", *звіздáрь* „астроном", *здохл'úк* перен. "слабкий, хворобливий чоловік", *калагýз* „залізничник, провідник вагона", *калинчýк* „муляр" тощо. Серед цієї групи назв осіб чоловічої статі є лексеми, які не потенційно, а реально могли б утворювати корелятивну родову пару з відповідним фемінітивом, який не зафіксований у „Матеріалах..." з якихось причин, наприклад: *брехáч* „брехун", *вер'хóвинец* „мешканець *вер'хóвини* (край

гірський)", *гаптика́ш* „хворий на туберкульоз", *глупа́к* „нерозумний, незграбний чоловік, дурень", *глуха́рь „*глухий чоловік*", горбу́н* „горбань", *гу́нцут* „симулянт, хитрун", *лайда́к* „безробітний; ледар; нероба...", *ма́дяр* „угорець", *родак* „родич", *ру́син, русна́к* „назва карпатського українця" тощо. Припускаємо, що фемінітиви від названих лексем усе ж існують, наприклад, з суфіксом -к- як найбільш уживаним для вираження значення жіночої статі. Принаймні короткий словник „Гуцульські говірки" фіксує фемінітиви *лайда́чка* та *русна́чка* до наведених нами ілюстрацій [5:109, 167]. У „Матеріалах..." засвідчено також випадки омонімії до таких віртуальних фемінітивів, зокрема при *оліїник* „продавець олії" лексема *оліїниц'и* має значення „олійна фабрика" та „посудина для олії"; при назві *пасти́рь* „пастух; дояр; наставник" похідне *пасти́рька* означає „дачна хатинка пастухів", а також „плиска, трясогузка"; *на́йманка* при *на́йманец* „наймит; той, що найнятий, прийнятий" означає „найняття, наймання; приймання"; *тата́рка* — це „сорт картоплі". Назва *ци́ган* „циган; заготівельник ганчір'я; коваль" стала твірною основою не тільки для відповідного фемінітива, але й — при нейтралізації сем особи та етнічної належності — для назви вівці темної масті. У сучасній українській мові засвідчені ще два омоніми до лексеми *цига́нка*: це суфіксальний універб від *циганська голка,* а також „зимовий сорт яблуні, що має соковиті плоди з темно-червоною шкірою; плід цього сорту" [ВТССУМ: 1362].

На протилежному полюсі шкали родової кореляції „Матеріалами..." зафіксовані фемінітиви, що не мають відповідників зі значенням чоловічої статі. Ця група менш численна, налічує близько 80 похідних, причому так само містить деякі лакуни, наприклад, назви осіб жіночої за етнічною чи територіальною належністю без обов'язкового мотивуючого зі значенням чоловічої статі: *жидівка* „єврейка", *козачка* „українка зі Сходу", *шва́пка* „німкеня". Проте основна частина цієї групи фемінітивів — це суфіксальні деривати відіменникового, відприкметникового та віддієслівного походження, що характеризують вікові (*дівчини́щ'и „*дівчина-підліток", *віддани́ц'и* „дівчина на виданні"), фізичні (*німу́ха „*глухоніма жінка"*; біл'и́вка „*білявка, блондинка; кохана"; *товсту́л'и* „повна жінка; товстуля"), психологічні особливості осіб жіночої статі, їх поведінку (*песл'и́чка* „пащекувата дівчина" від *песл'и́к* знев. "писок, рот"; *язика́н'и* „пащекувата жінка, дівчина"; *ві́вал'инка* „повія; розпусниця; розпутниця", пор. одне із значень дієслова *ві́вал'и́тис'и* „забруднитися"), рідше їх соціальний та родинний статус, вірування, рід занять (*бреху́нка „*ворожка, чаклунка"; *брати́ха* „братова дружина"; *шва́л'и, шевк'и́н'и* „швачка"; *папірч'и́нка* „продавщиця паперу". Зафіксовані також одиничний префіксальний дериват *по́сестра* „подруга, кохана", а також декілька прикладів безафіксного словотворення — це субстантивати *однодру́га* та *т'и́шка/к'и́шка* „вагітна жінка", юкстапозити *ма́тка-па́ніка* і *панима́тка.* Заслуговує на увагу також група лексико-семантичних дериватів з виразним пейоративним забарвленням. Наведемо деякі приклади, подаючи й пряме значення: *кла́дн'и* „копа (30-40 снопів); знев. дуже повна жінка"; *лиси́ц'и* перен. "жінка-аферистка"; *пла́ха* „одна половина розколотої колоди", перен., вульг. „широкоплеча жінка", *то́рба* „торба; знев. дуже повна жінка" тощо.

Наступною групою похідних, у якій повністю реалізується принцип родової кореляції, є фемінітиви, утворені на базі назв осіб чоловічої статі. У „Матеріалах..." зафіксовано близько 80 таких корелятивних пар. Щодо цієї групи справедливою є думка О.К.Безпояско про те, що кожен „окремий тип корелятів із специфічним наповненням характеризується особливою роллю семи означеної статі у структурі змісту деривата щодо основного значення, яке проектується семантичною структурою слова" [1: 86]. Флексії і суфікси у таких похідних одночасно засвідчують і рід, і стать, хоча нерідко ці значення набувають вторинного статусу, коли йдеться про характеристику особи за етнічними, територіальними, професійними ознаками. Найбільшу активність у цій групі виявляє суфіксальний формант -к- (35 фемінітивів), за допомогою якого творяться в основному назви, що позначають особу жіночої статі стосовно мотивуючої назви особи чоловічої статі, і лише декілька — на позначення дружин, наприклад: *воло́шка* „румунка молдаванка"; *гайна́лька* „мешканка низинних районів Закарпаття"; *годо́ванка* „дівчина, прийнята у сім'ю як дочка; вихованка, утриманка"; *єзика́чка* „гостра на язик жінка"; *до́хторка* „жінка-лікарка, фельдшер"; пор.: *бо́вгарька* „дружина *бо́вгар'и* (пастуха волів); *млина́рька* „дружина мельника"; *сте́льмашка* „дружина стельмаха"; *шна́йдерка* „кравчиха; дружина кравця". Менш продуктивний суфікс -ниц' (8), по 4 похідні утворені за допомогою суфіксів –ин'- та –их-. Флективний спосіб представлений 6 фемінітивами, наприклад, *глуха́н'и* „глуха жінка" від *глуха́н* „глухий чоловік".

Нейтралізовану сему статі мають іменники спільного роду — genus commune. Як зазначає О.К. Безпояско, у цілому „вони формують ряди експресивно-емоційно-оцінних слів, які називають осіб за їх типовими діями, вчинками, зовнішніми ознаками, внутрішніми якостями поведінкою, станом і т.п."[1:106]. Більшість подібних лексем містять негативну конотацію. У „Матеріалах..." виявлено близько 70 назв осіб із значенням спільного роду, що ж до значення статі, то ця сема актуалізується у процесі комунікації і підтримується синтаксично. Більшість обстежених назв — понад 40 — оформлені як іменники жіночого роду, решта — як іменники середнього роду, хоча є декілька лексем, оформлених як іменники чоловічого роду, проте флексії, у т.ч. й нульова, виражають граматичну омонімію у позначенні осіб як чоловічої, так і жіночої статі: *мару́да* „поранена, безпомічна людина"; *моти́ка* перен., знев. „ незграбна, тупа людина"; *льопота́шка, льопот'и́ска* „хто без упину гово-

рить; базіка"; *ледачи́на* „ледащо"; *за́йда* „зайшлий; приходько"; *оги́да/оги́дник* „гидка людина"; *про́ява* „хто вередує, примхливець" тощо; пор. *воркоти́ло* „вередлива і примхлива людина; говорун, балакун; *го́йкало* „крикун"; *гни́пало* „безсоромна людина"; *дрижи́ло* „людина, котра трясеться"; пор. також *гій/гія* „снігова людина". Остання лексема пов'язується з давнім вигуком *гій* (на тебе), що виражає здивування, а також з вигуком, яким, очевидно, підганяли худобу, заганяли звірів [ЕСУМ: І,513].

Як бачимо, співвідносність назв осіб жіночої і чоловічої статі, як і мовна асиметрія у вираженні агентивних і атрибутивних назв осіб в умовах діалектної стихії набула ролі потужного джерела словотворення, яскравої образної номінації, тому потребує уважної і копіткої роботи дослідників та словникарів для збереження і примноження скарбів народної мови.

Література

1. Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). — К.: Наукова думка, 1991.
2. Брус М. Фемінітивний словотвір у працях І.І.Ковалика // Вісник Прикарпатського національного університету: Філологія. – Вип. ХУ–ХУІІІ. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 19–23.
3. Буднікова Л. Назви осіб жіночої статі у словацькій та українській мовах // Studia slovakistica. – Вип. 7: Віртуальний інститут словакістики. – Ужгород, 2007. – С. 36–50.
4. ВТС СУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ „Перун", 2002.
5. Гуцульські говірки: Короткий словник /Львів: Ін-т. українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1997.
6. ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982 – 2006. – Т.І–5.
7. Клименко Н.Ф.Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1973.
8. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору східнослов'янських мов у порівнянні з іншими слов'янськими мовами: До ІУ Міжнародного з'їзду славістів. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – Ч.1.
9. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1958. – Вип.І.
10. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – Вип.2.
11. Ковалик І.І. Словотворчий розряд суфіксальних загальних назв живих істот жіночої статі у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами // Питання українського мовознавства. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1962. – Кн.5. – С.3–34.
12. Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). – Ужгород, 2005.
13. Семенюк С.П.Формування словотвірної системи іменників з модифікаційним значенням жіночої статі: Автореф. дис. канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000.
14. Семенюк С. Словотворчий та функціональний аспекти назв дружин на **-ш-а** в новій українській мові // Українське і слов'янське мовознавство: Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Зб. наукових праць. Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С. 475–477.
15. Сучасна українська літературна мова: Морфологія /За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969.
16. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І.Вихованець, К.Городенська.; За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари" .
17. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана, 2000.
18. Фекета И.И. Женские личные названия в украинском языке (образование и употребление): Автореф. дис… канд. филол. наук. – К.,1969.